

Μετά την άλωση: τα βυζαντινά στοιχεία της καθημερινότητας

/ [Πεμπτούσια](#)

Εκτός από τη μνήμη του βυζαντινού κράτους των Ελλήνων και τους θρύλους της Άλωσης, αναρίθμητα «βυζαντινά» στοιχεία συναντούμε στην ίδια την καθημερινότητα, κάποτε και τη θεσμική, των μεταβυζαντινών.

Άμεση συνέπεια της τουρκικής κυριαρχίας και της επιβολής των οθωμανικών θεσμών πάνω στη βυζαντινή κληρονομιά ήταν «ο αποκεφαλισμός της, στο επίσημο επίπεδο, και η απομόνωση στο λαϊκό», όπως εύστοχα υπογραμμίζει ο Σπύρος Βρυώνης[11]. Η τουρκική κατοχή προκάλεσε βαθύτατες αλλαγές: στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων, απλοποίηση της ταξικής δομής, οικονομική πτώχευση, εθνική αποσύνθεση, θρησκευτική οπισθοδρόμηση, στέρηση ατομικών δικαιωμάτων, αποθεσμοποίηση του πολιτισμού και πολιτισμική απομόνωση[12]. Υπ' αυτές τις συνθήκες, η βυζαντινή κληρονομιά καταδύεται κυρίως στο λαϊκό επίπεδο, τις παραδόσεις, τις συμπεριφορές, την εκκλησία, την τέχνη, και εκεί εγκαταβιώνει ριζωμένη στην καθημερινότητα των ραγιαδων[13]. Γι' αυτό και οι κατώτερες τάξεις, ο λαϊκός κλήρος, οι ορεσίβιοι, οι νη-σιώτες, όσοι, δηλαδή, στην καθημερινή τους ζωή, έρχονται λιγότερο σε επαφή με τους Οθωμανούς κατακτητές, θα διατηρήσουν σχεδόν αλώβητη τη βυζαντινή παράδοση, έστω και

αν κάποτε αγνοούν το ιστορικό υπόβαθρο και τα μνημεία της ιστορικής συνέχειας.

Ωστόσο, και στο θεσμικό πεδίο, δεν εξαφανίζονται εντελώς οι επιβιώσεις αυτής της κληρονομιάς[14]. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα που αφορούν στο βυζαντινό δίκαιο, το οποίο εχρησιμοποιείτο για έξι ολόκληρους αιώνες, μέχρι την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα, το 1946! Στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, κυκλοφόρησαν παραφράσεις του Αρμενοπούλου και της επιτομής του Βλαστάρεως στη δημώδη, όπως το *Νομοκριτήριο*, τον 17ο αιώνα. Μαρτυρούνται, επίσης, μορφές επιβίωσης της βυζαντινής *Προτιμήσεως* - που προστάτευε τους ελεύθερους αγρότες από τους γαιοκτήμονες[15]: Όντως, σε νόμους και έθιμα των διοικήσεων της Μυκόνου (1647), της Σύρου (1697, 1700, 1812), του Πόρου, της Σαντορίνης, της Φολεγάνδρου, εφαρμοζόταν μια ανάλογη πρακτική, γνωστή ως *προτιμή*, η οποία ίσχυε και σε περίπτωση πλειστηριασμού για χρέη, εξ αιτίας αδυναμίας καταβολής του χαρατσιού.

Για το δίκαιο της θάλασσας είναι ακόμα στενότερη η συνάφεια του νεώτερου εθιμικού δικαίου -όπως εκείνου της Ύδρας (1793)- με τον βυζαντινό «Νόμον Ῥοδίων Ναυτικὸν» που ρύθμιζε τα ναυτικά δάνεια ή κατένειμε τα κέρδη και τις ζημιές ανάμεσα στον πλοίαρχο και το πλήρωμα των σκαφών - πρακτική που συνεχίζεται και σήμερα στα ψαράδικα σκάφη[16].

Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, η βυζαντινή νομοθεσία αποτελούσε την κύρια πηγή του δικαίου μαζί με το εθιμικό δίκαιο. Στα πρώτα Συντάγματα (1821-1827), το δίκαιο οριζόταν «συμφώνως προς τους νόμους των αιμνήστων Βυζαντινῶν αυτοκρατόρων», ενώ ο Καποδίστριας θεσμοθέτησε την *Ἐ-ξά-βι-βλο* του Αρμενοπούλου (1345) ως την αποκλειστική πηγή του αστικού δικαίου. Το διάταγμα 152 της 15/27 Αυγούστου 1830 θέσπιζε πως τα δικαστήρια θα έπρεπε να συμβουλευόνται και να εφαρμόζουν τους νόμους των Βυζαντινῶν αυτοκρατόρων που περιείχοντο στην *Ἐ-ξά-βι-βλο*. Εν τέλει δε, το ιδιωτικό δίκαιο ρυθμίστηκε, κατά τη διάρκεια της Αντιβασιλείας, με το διάταγμα της 23ης Φεβρουαρίου του 1835, σύμφωνα με τους νόμους των Βυζαντινῶν αυτοκρατόρων που περιλαμβάνει η *Ἐ-ξά-βι-βλος*, έως ότου εκδοθεί νέος Αστικός Κώδικας, πράγμα που συνέβη μόλις το 1946![17]

Αν η θρησκευτική ζωή των Ελλήνων και η τέχνη –ζωγραφική, μουσική– παραμένει μέχρι σήμερα σφραγισμένη από το Βυζάντιο, δεν πρέπει να μας διαφεύγει πως, ορισμένες δεκαετίες πριν, ο αγροτικός κόσμος ζούσε, καλλιεργούσε και διασκέδαζε με μορφές παραπλήσιες, αν όχι ταυτόσημες, με τους Βυζαντινούς. Και αδιάψευστο μάρτυρα συνιστούν οι παραδόσεις, οι μύθοι, οι παροιμίες, τα τραγούδια [\[18\]](#).

Μια απλή καταγραφή των «βυζαντινών» στοιχείων που επιβιώνουν στη μακρά διάρκεια, σε παροιμίες, αποφθέγματα, γνωμικά –είναι άρρηκτα δεμένα με τον εθνικό χαρακτήρα των λαών, με τις συνέχειες και τις ασυνέχειές τους, τις τομές και τις τροπές τους–, αποτελεί από μόνη της ένα τιτάνιο έργο. Θα σταχυολογήσουμε απλώς ορισμένα λήμματα από τις συλλογές παροιμιών, αποφθεγμάτων και παροιμιωδών εκφράσεων των βυζαντινών συγγραφέων και φιλολόγων, υπενθυμίζοντας ότι πολλές από αυτές ανάγονται στον Αίσωπο και έχουν ζωή τουλάχιστον δύο χιλιάδων χρόνων.

Ανάμεσα σε εκείνους που συνέλεγαν παροιμίες κατά τη βυζαντινή περίοδο ήταν και ο Ψελλός, ο Πλανούδης, ο Γλυκάς, ο Μιχαήλ Αποστόλης, ενώ ο Κοραής, αρχικώς, και εν συνεχεία ο Σάθας, ο Κουρτζ (Eduard Kurtz) και ο Κρουμπάχερ υπήρξαν από τους πρώτους που τις κατέγραψαν. Ο Κρουμπάχερ είχε καταμετρήσει 129, ενώ, λίγα χρόνια μετά, ο Νικόλαος Πολίτης καταγράφει ήδη 222 [\[19\]](#). Διαβάζουμε, λοιπόν, ορισμένες παροιμίες από τις παλαιότερες συλλογές: Από τα Αισώπεια, «Τὸ ταχὺ καὶ χάριν ἔχει» ή «Ἵδωρ ἰστάμενον ὄζει» από τη συναγωγή του Μιχαήλ Ψελλού, «Μία χερέα νερὸ πνίγει με», «Ἀπὸ σαλοῦ καὶ με-θυ-στοῦ τὴν ἀ-λή-θειαν ἄ-κου-ε», «Ὁ λύ-κος τὴν τρί-χα ἀ-λλάσ-σει, τὴν δὲ γνώ-μην οὐκ ἀ-λλάσ-σει», «Ὁ κό-σμος ἐ-πον-τί-ζε-τον καὶ ἡ γυ-νή μου ἐ-στο-λί-ζε-τον» [\[20\]](#). Από βυζαντινές συλλογές που έχουν εξαρχαιίσει το γλωσσικό ιδίωμα: «Τῶν φρονί-μων τὰ παι-δί-α πρὶν πει-νά-σουν μα-γε-ρεύ-ουν», «Ἄν ἔ-χης τύ-χην τρέ-χε, καὶ ἂν οὐκ ἔ-χης τύ-χην τί τρέ-χεις;» «Εἷς κουφοῦ θύ-ραν ὄ-σα θέ-λεις κρά-ζε», «Ἐκε-ῖ ὅπου ἔνι πολ-λοὶ πε-τει-νοὶ τα-κεῖ ἡ-μέ-ρα οὐ γί-νε-ται», «Ἄλ-λο-θι τὰ ἄ-σμα-τα, ἀλ-λα-χοῦ δὲ γεν-νῶ-σιν ἀ-λε-κτο-ρί-δες», «Ἄ-πο-ρί-α ψάλ-του βήξ», «Ἀρ-χη-γοῦ πα-ρόν-τος, ἀρ-χή παυ-σά-σθω», «Τρεῖς ἄ-δου-σι, δύο-ο δὲ χο-ρεύ-ου-σι», «Χαί-ροις φί-λε – Κυά-μους σπεί-ρω» [\[21\]](#).

Ο Κουκουλές, για να καταδείξει την άμεση συνάφεια της νεώτερης ελληνικής και των εκφράσεών της με τη γλώσσα του Βυζαντίου [\[22\]](#), αφιέρωσε έναν τόμο της Ιστορίας του, το «Παράρτημα» του Ε΄ τόμου, στη «νέα ελληνική γλώσσα κατά τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά έθιμα». Ανάμεσα στ΄ άλλα μας θυμίζει πως η παροιμιώδης έκφραση «έμεινε στα κρύα του λουτρού» αναφέρεται στα βυζαντινά

ατμόλουτρα –ρωμαϊκής προελεύσεως, τα οποία περιγράφει και ο Γαληνός-, όπου ο λουόμενος περνούσε διαδοχικά από τρία διαμερίσματα, ψυχρό, χλιαρό και θερμό, ή κυρίως λουτρό. Αν, για οποιονδήποτε λόγο, διακοπτόταν το λουτρό, έμενε κυριολεκτικά «στα κρύα του λουτρού»[\[23\]](#).

Το «κοντὸς ψαλμός, ἀλληλούια» σημαίνει πως ένα γεγονός θα ολοκληρωθεί τόσο γρήγορα όσο σύντομα επέρχεται ο ενταφιασμός μετά τον «κοντό» ψαλμό και το αλληλούια. Και ήδη, στον 7ο αιώνα, απαντάται η φράση «εἰ δὲ τῆ το-μῆ θά-να-τος ἐ-πι-δρά-μοι, βρα-χὺς ψαλ-μὸς ἐ-πι-κῆ-δει-ος ἀ-παλ-λάτ-τει τὸν πά-σχον-τα»[\[24\]](#). Ο «κερατάς» αποκαλείται έτσι διότι, όπως τονίζει και ο Ψελλός στη μικρή μελέτη του «Πό-θεν τὸ τοῦ κε-ρα-τᾶ ὄ-νο-μα», τα κερασφόρα ζώα, σε αντίθεση με τα μη κερασφόρα, δεν είναι ζηλότυπα, εξ ου και η ονοματοδοσία κερατάς:

τῶν γὰρ ἀ-λό-γων ζώ-ων ὅ-σα μὲν οὐκ ἔ-χει κέ-ρα-τα, ὀρ-γί-λα καὶ ζη-λό-τυ-πα πε-ρὶ τὰς εὐ-νάς... τὰ δὲ κε-ρα-σφό-ρα σχε-δὸν εἰ-πεῖν ξύμ-παν-τα ῥᾶ-στα τὸ πά-θος ὑ-φί-σταν-ται· ἐν-τεῦ-θεν γοῦν τὸν μὴ πε-ρὶ τὴν ἰ-δί-αν γα-με-τὴν ζη-λο-τυ-ποῦν-τα μὴ-δ' ἄλ-λως ἀ-γα-να-κτοῦν-τα ἐ-πὶ τῷ πράγ-μα-τι, κε-ρα-τᾶν ὁ ὄ-νο-μα-το-θέ-της ὠνό-μα-σεν.

Πιθανότατα δε η έκφραση να προέρχεται από την αρχαιότητα, δεδομένου ότι ο Αρτεμίδωρος, στα *Ὀνειροκριτικά* του, τον Β΄ μ.Χ. αιώνα, υπογραμμίζει πως για τον ατιμαζόμενο σύζυγο έλεγαν ήδη «κέ-ρα-τα αὐ-τῷ ποι-εῖ»[\[25\]](#). Η έκφραση «δεν έμεινε ρουθούνι» παραπέμπει στη συνήθεια που υπήρχε στον Μεσαίωνα να κόβουν τις μύτες και τα αυτιά των νεκρῶν αντιπάλων, την οποία εφάρμοσαν στη συνέχεια και οι Τούρκοι, αλλά και οι Έλληνες κατά την επανάσταση του '21. Ήδη, ο βυζαντινός χρονογράφος του 11ου αιώνα, Γεώργιος Κεδρηνός, στη *Σύ-νο-ψιν ἱ-στο-ρι-ῶν* του, αναφέρεται στον στρατηγὸ Γεώργιο Μανιάκη, που, αφού εφόνευσε πολλούς Άραβες, «τὰς ῥῖ-νας καὶ τὰ ὦ-τα τῶν πε-σόν-των ἀ-πο-τε-μῶν δι-ε-κό-μι-σε ἐν Καπ-πα-δο-κί-α τῷ βα-σι-λεῖ» ενώ, σε ακριτικό άσμα του Πόντου, αναφέρεται πως ο ήρωας

Χι-λί-ους ἀ-π' ἔμ-πρ' ἐ-σκό-τω-σεν καὶ μύ-ριους ἀ-π' ὀ-πί-σω,

Ἐν-νᾶ κο-φί-νια '-φόρ-τω-σεν ὦ-τί-α καὶ μυτ-τί-α[\[26\]](#).

Η έκφραση «θα πεθάνεις στην ψάθα» ή «πέθανε στην ψάθα» παραπέμπει στο γεγονός ότι οι φτωχοί Βυζαντινοί κοιμόντουσαν όντως κατάχαμα, στην ψάθα, σε αντίθεση με τους εύπορους, που κοιμόνταν σε κρεβάτι. Έτσι, ο Πτωχοπρόδρομος λέει: «καὶ σὺ κοι-μᾶ-σαι εἰς τὸ ψα-θὶν καὶ γέ-μεις καὶ τὰς φθει-ρας», ενώ αλλού: «Σὺ ἐ-κοι-μῶ εἰς τὸ ψα-θὶν κί' ἐ-γὼ εἰς τὸ κλι-νά-ριν»[\[27\]](#).

Θα κλείσουμε με την πασίγνωστη έκφραση «τα ἔκανε(ς) θάλασσα», που παραπέμπει στην καταστρεπτική δράση πλημμυρών και την υπερχείλιση ποταμών. Ἐτσι, διαβάζουμε στην Άννα Κομνηνή: «πλημ-μύ-ρας οὖν γε-νο-μέ-νης τῶν πο-τα-μί-ων ῥευ-μά-των καὶ ὑ-περ-χει-λί-σαν-τος τοῦ ὕ-δα-τος, θά-λασ-σαν ἦν ὁ-ρᾶν ἅ-παν τὸ πε-δί-ον ἐ-κεῖ-νο»[\[28\]](#).

Ὅσο και αν μπαίνουμε στον πειρασμό να συνεχίσουμε αυτή την παράθεση, που αρκεί, σχεδόν ἀφ' εαυτῆς, για να απαντηθεῖ το ζήτημα της ταυτότητας του ὕστερου Βυζαντίου και της συνέχειας του ελληνισμού της Τουρκοκρατίας και του ελλαδικού κράτους με αυτό, αυτή η σύντομη αναφορά θέλει να υπομνήσει πως η εθνική συνέχεια δεν αποτελεί μόνον προνόμιο των λογίων ἢ των ιερωμένων. Ἀντιθέτως, εἴαν δεν ανιχνεύεται στην καθημερινότητα, τη λαϊκή θρησκευτικότητα και παράδοση, τότε εἶναι συχνά κίβδηλη. Ἀκόμα και αν τίποτε δεν εἶχε επιβιώσει ἀπὸ τη γραπτή παράδοση, ὅπως συνέβη με ἕνα μεγάλο μέρος της κατὰ τους σκοτεινοὺς αἰῶνες που ἀκολούθησαν την Ἄλωση, θα ἀρκούσε η ζωντανή μνήμη του λαοῦ για να ἐπανασυνδέσει τα «διεστῶτα μέλη» της ιστορίας μας.

Σημειώσεις

[\[11\]](#) Speros Vryonis, «The Byzantine Legacy and Ottoman Forms», *Dumbarton Oaks Papers* 23-24 (1969-1970), σσ. 251-308.

[\[12\]](#) Speros Vryonis, «The Greeks under Turkish Rule», στο Νικηφόρος Διαμαντούρος (επιμ.), *Hellenism and the First Greek War of Liberation (1821-1830): Continuity and Change*, IBΣ, Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 45-58.

[\[13\]](#) Βλέπε και Δημήτρης Αποστολόπουλος, «Ἡ ποικίλη δράση των στοχαστικῶν προσαρμογῶν», στο, Παν. Κρήτης, 1453, *Ἡ ἄλωση...*, ὁ.π., σσ. 61-71.

[\[14\]](#) Ἀναλυτικότερα πραγματεύομαι αὐτὸ το ζήτημα στο ὑπὸ ἐκδοσὴ βιβλίο μου, *Ἡ ἐλληνική Ἀναγέννηση, 1700-1821*, β' τόμο του συνολικοῦ ἔργου, 1204-1922, *Ἡ διαμόρφωση του νεώτερου ελληνισμού*.

[\[15\]](#) Ἡ «προτίμησις» εἶχε θεσπιστεῖ τον 10ο αἰῶνα και, σύμφωνα με αὐτή, ὅταν ἐπωλεῖτο ἕνα ἀγροτεμάχιο, ὑπῆρχε μια κλίμακα «προτιμήσεως» των αγοραστῶν: προηγούντο οἱ συγγενεῖς, ἀκολουθοῦσαν οἱ γείτονες κ.ο.κ.

[\[16\]](#) Speros Vryonis, «Ἡ βυζαντινὴ κληρονομία στον ἐπίσημο και ἐντεχνο πολιτισμὸ των βαλκανικῶν λαῶν», στο John Yiannias (επιμ.), *Ἡ βυζαντινὴ...*, ὁ.π., σσ. 35-68.

[\[17\]](#) Karoula Argyriadis-Kervegan, «Byzantine law as practice and as history in the nineteenth century», στο David Ricks, Paul Magdalino..., ὁ.π., σ. 36.

[18] Συνιστά όνειδος για τη νεώτερη ιστοριογραφία το ότι, μετά τον Φαίδωνα Κουκουλέ και το μνημειώδες έργο του Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, ελάχιστα πράγματα έχουν προστεθεί, ενώ η λαογραφία, που ανιχνεύει τη μακρά διάρκεια στην ιστορία των λαών, έχει μεταβληθεί στο αποπαίδι του σύγχρονου εκπαιδευτικού μας συστήματος.

[19] Νικολάου Πολίτου, Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού. Πα-ροιμίαι, μέρος Α΄, Αθήνα 1899, ανατύπωση «Βιβλιόραμα», Αθήναι 1998, σσ. στ΄- θ΄.

[20] Νικολάου Πολίτου, ό.π., κεφ. Α΄, Συλλογαί Βυζαντινών Παροιμιών, σσ. 4-9.

[21] Νικολάου Πολίτου, ό.π., σσ. 16, 19, 26, 27, 72, 75, 75, 120.

[22] Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινών..., ό.π., τόμ. Ε΄. Επίσης R. Browning, Η μεσαιωνική και νέα ελληνική γλώσσα, Παπαδήμας, Αθήνα 21983· Εμμ. Κριαράς, Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας 1100-1669, τόμοι 14, Θεσσαλονίκη 1969-1997.

[23] Φ. Κουκουλέ, ό.π., σ 32.

[24] Φ. Κουκουλέ, ό.π., σ. 52.

[25] Φ. Κουκουλέ, ό.π., σσ. 65-66.

[26] Φ. Κουκουλέ, ό.π., σ. 86.

[27] Φ. Κουκουλέ, ό.π., σ. 92.

[28] Φ. Κουκουλέ, ό.π., σ. 107.